

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/20406>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

ETYMOLOGISCHE MIJMERINGEN

G. Storms

Zoals bekend moet aan verschillende voorwaarden voldaan worden, voordat men tot etymologische verwantschap van woorden kan concluderen.

Op de eerste plaats moet vormverwantschap kunnen worden aangetoond. Hier-voor hebben we de wetten van Grimm en Verner tesamen met de diverse veranderingen die in de aparte dialecten in de loop van de tijd het consonantensysteem veranderd hebben of tot het ontstaan van nieuwe en het verlies van oude geleid hebben. Vervolgens hebben we de Ablautvariaties in de vorm van normaaltrap, verlengtrap, nultrap en reductietrap. Hoewel we hiermee in een aantal gevallen tot betrekkelijk vroege perioden van het Indoeuropees kunnen teruggaan, blijven toch veel woorden over waarvan we de etymologische verwantschap als mogelijk of zelfs waarschijnlijk aannemen, zonder dat we de preciese klankveranderingen door middel van cumulatie van voorbeelden kunnen aantonen.

Op de tweede plaats moet bij betekenisonderscheid een aannemelijke verklaring gegeven worden van de semantische ontwikkeling. We kunnen bewijzen dat het Nederlandse kluwen identiek is met het Engelse clue, 'aanwijzing', omdat we uit het verhaal over de draad van Ariadne een aanleiding voor de betekenisontwikkeling hebben. De Kretenzische koningsdochter Ariadne had namelijk aan de Atheense prinsenzoon Theseus een zwaard en een kluwen garen meegegeven. Het zwaard om daarmee de Minotaurus te doden en het kluwen garen om daarmee de weg terug te vinden uit de doolhof waarin het monster rondwaarde. Dat Theseus zo ondankbaar was om Ariadne op een verlaten eiland achter te laten en er met haar mooiere en jongere zuster vandoor te gaan, gaf aan het verhaal zoveel melancholische romantiek dat het door zijn algemene verspreiding kon leiden tot de betekenispecialisatie van clue. Zulke duidelijke aanwijzingen zijn evenwel zeldzaam en in veel gevallen is de etymoloog gedwongen zich te beperken tot theoretische mogelijkheden, met het vanzelfsprekende gevolg dat diverse verklaringen en diverse etymologieën gegeven worden. Mij bewust van deze onzekerheden wil ik nu over-

gaan tot het geven van enkele aanvullingen op het Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal, dat begonnen is door Franck in 1892, voorgezet door Van Wijk in 1912 en van een Supplement voorzien door Van Haeringen in 1936. Wat een genoegen heeft mij dit werk vele jaren lang bezorgd!

1. Kwaad spreken en roddelen.

Kwaad is een specifiek Nederlands woord, dat in geen ander Germaans dialect voorkomt. Het Woordenboek weet er niet goed raad mee. "De oorspronkelijke betekenis was wellicht 'vuil'", zegt het en verbindt het dan met Indo-europese woorden die 'vuil', 'drek', 'schande', 'hoon', betekenen. Zo eveneens Pokorny, waarbij beide verwijzen naar Oudhoogduits quāt, m.h.d. quāt, kōt, kāt, n.h.d. 'Kot', 'stercus'

M.i. is er een andere mogelijkheid, n.l. de afleiding van Got. gīpan Oudengels cweðan, 'zeggen, vertellen'. Kwaad kan een verlengtrap zijn die in dezelfde relatie staat tot het werkwoord als gaaf staat tot geven en aangenaam tot aannemen. Wanneer de verlengtrap niet in het werkwoordelijk systeem is opgenomen, heeft hij meestal de functie iets bijzonders aan te duiden, hetzij in gunstige, hetzij in ongunstige zin. In gaaf en aangenaam is dit gunstig, in boete, bij baat en beter, en in aas bij eten, is het ongunstig, evenals bij kwaad. Wat de mensen zeggen is veelal ongunstig. Parallel hiermee is de betekenis van roddelen, dat ik bij Gotisch rodjan 'spreken' wil plaatsen. In iterativa - frequentativa is de verdubbeling van de consonant en de verkorting van de klinker normaal. Vergelijk schuiven en schoffelen, zieden en sudder, ziek en sukkelen, snuiven en snuffelen, beven en bibberen. Iemand die altijd over anderen praat wordt al gauw aangezien voor roddelaar. Misschien dat dit een van de redenen geweest is, dat de oorspronkelijke werkwoorden, Got. gīpan en rodjan vervangen werden door 'spreken', 'zeggen', 'praten', 'vertellen'. De gespecialiseerde betekenis van 'kwaad' en 'roddelen' was moeilijk te verbinden met de gewone betekenis. Later leidt dit dan tot de nieuwe combinaties kwaad spreken en roddelpraatjes. Laat iemand zich gaan in zijn woorden, dan is hij kwaad en dit wordt dan geïnterpreteerd als 'boos', 'toornig'. Hoe uit een kwade vrouw haar kwaadheid? Onbeheerstheid in woorden voert tot de betekenisnuances van 'gemeen', 'slecht'. Omgekeerd kan men uit gemene opmerkingen concluderen dat iemand 'kwaad', 'boos' is. Een kwade hond is weer een gevaarlijk beest. Reageert men 'kwadelijk', dan neemt men iemand iets kwalijk. De enigszins afwijkende vorm van 'kwalijk', voert dan regionaal in bepaalde contexten tot de betekenis van 'slecht', 'niet

goed', 'nauwelijks', 'helemaal niet': 'Hij was kwalijk binnen of', 'hij was nog niet goed binnen of', 'hij luistert kwalijk', enz.

2. afschepen

Van Dale geeft voor afschepen 1) inschepen en wegzenden - 2) (fig.) iemand afschepen, hem met een bits bescheid of onder enig voorwendsel van zich afzenden; iem. met iets afschepen, zich daarmee van hem afmaken, b.v. met een aalmoes, met een niets-zeggend antwoord enz. Van Dale geeft geen etymologieën en het staat hem dus vrij de twee betekenissen van afschepen achter elkaar te zetten. Of de toevoeging (fig.) daarvoor voldoende is, is een andere kwestie. Het is niet eenvoudig het semantisch onderscheid van af- te verklaren met (fig.). M.i. hebben we in iem. afschepen een ander werkwoord. Het Woordenboek geeft het werkwoord niet, noch in de ene noch in de andere betekenis.

Bij goederen afschepen en zich inschepen is dit ook niet nodig, want de samenhang met schip is evident. Bij personen afschepen met een kleinigheid, een aalmoes, een nietszeggend antwoord, enz. was het wel nodig geweest, omdat we hier zeer waarschijnlijk te maken hebben met een ander woord dan het gewone schip. In het Oudengels vinden we naast scip ook scipe, dat 'betaling, stipendium, loon' betekent en dat ook nog in het Middengels, o.a. bij Chaucer voorkomt. Het IJslands kent een werkwoord skipa, 'iets arrangeren; iemand iets toewijzen; iemand belasten met.' Dit vinden we bij ons terug in de schepenen, de personen die belast waren met de regeling van lokale aangelegenheden. Iemand afschepen met een onbenullige beloning is dan gemakkelijk te verklaren uit de pejoratieve betekenis van af. Vergelijk toezeggen en afzeggen; toewijzen en afwijzen; afgeven op iemand; verder afgrond, afgunst, afgod. In het Frans is het Germaanse (Frankische of Normandische) scipe tot équipe geworden: de ploeg arbeiders die opdracht gekregen heeft iets in orde te brengen, iets te regelen, dan sportploeg als betekenisspecialisatie. Het Frans heeft ook het werkwoord équiper er naast.

Etymologisch kunnen schip, scipe, schepen en schap oorspronkelijk verwant zijn. De wortel ske heeft 'snijden' betekend en is ook te vinden in 'scheren', 'schaven', 'scheiden', 'schillen'. Een schip is dan een uitgesneden boomstam, net als boot, leenwoord uit het Engels, Oudengels bāt, de uitgebeitelde boomstam; scipe is het afgesneden, afgescheiden deel als beloning, dus het loon, de betaling; schap is de afgesneden plank in 'boekenschap' en de afgescheiden opdracht in 'waterschap'. Degene die met een afgescheiden, afzonderlijke opdracht belast is, is de 'schepen'.

3. kruid en kruien

Franck-Van Wijk doet de suggestie dat de stam van kruid en kruien identiek is en gezien de Middelnederlandse vorm crūdewāghen voor kruiwagen en de veelvuldige vocalisatie van de d tot i in intervocale positie is er formeel niets tegen. In het Supplement noemt Van Haeringen de combinatie vaag. Ik geloof dat Franck-Van Wijk gelijk heeft en dat het woordje 'wellicht' weg had kunnen blijven. De betekenis 'drukken, duwen, stuwen' is ook in het Nimweegs bewaard: "D'r uut, d'r uut, de Woal die kruut" was de roep die in de benedenstad klonk als het ijs losraakte en tegen de kade en de huizen begon te drukken. De opeengeperste blaren van Sauerkraut en Rotkraut laten eveneens duidelijk de betekenis drukken en persen uitkomen. Dit leidt eerst tot de generalisatie van een bepaald soort kruid (groente) tot die van alle groen dat in de keuken gebruikt werd. Later volgt dan weer een specialisatie tot geurige kruiden, en via het gedroogde kruid tot buskruit. Vele soorten 'onkruid' zijn heel goed bruikbaar in de keuken hoewel oorspronkelijk de toevoeging on- natuurlijk beperkt bleef tot de soorten die men niet moest toevoegen. Het woord kruidenier kan eerst ontstaan zijn na de ontwikkeling tot geurige kruiden.

Onder kruiwagen geeft het Woordenboek ook de benamingen korde-wagen, korte-wagen en zegt dat het eerste lid van geheel andere oorsprong is. Waarom kan korde niet de nultrap, met metathesis van de r, zijn van crūdewāghen, en korte- de verscherping vertonen die we ook in kruit aantreffen of in boerde en boert?

4. hij en zij

In diverse streken van Nederland komt het gebruik van hij voor om te verwijzen naar een vrouwelijk persoon of een vrouwelijk dier. Kort geleden kwam ik nog in een dissertatie over agrarische termen de uitdrukking tegen: 'Hij staat droog' met als referentie een koe die kalven moet. De reden hiervoor is niet de veronachtzaming van het geslacht of de onwetendheid erover, want geen enkele boer kan ooit het geslacht van een koe en een stier veronachtzamen en nog minder er onwetend van zijn. De reden zal wel te vinden zijn in het samenvallen van de pronominale vormen hij en zij in de betreffende dialecten. Het Oudengels heeft he voor hij en heo voor zij. In het laat Oudengels, d.w.z. in de tiende eeuw al is heo gemonophthongeerd tot ē, zodat er geen onderscheid was en men geneigd was tot nieuwvormingen. Die vond men enerzijds in de vormen hō, hö, anderzijds in het demonstratief pronomen seo en dan in de mengvormen sho en she. De laatste is dan veral-

gemeend. In het nederlandse zij en het duitse sie is eveneens de vorm van het aanwijzend voornaamwoord overgenomen.

In het huidige nederlandse is het gebrek aan verschil tussen 'zij werkte' en 'zij werkten' aanleiding voor de ontwikkeling van 'hun werkten', dat ik persoonlijk aanvaardbaar vind, hoewel ik het zelf niet gebruik. Per slot van rekening is de Oudengelse datief-accusatief-vorm eow tot you geworden, heeft yē verdrongen, zoals ook het nederlandse u(w) op dezelfde manier ontstaan is in uitdrukkingen als: Hoe lijkt uw, hoe dunkt uw. Dat De Vries en Te Winkel de vorm u voorschreven als persoonlijk voornaamwoord en de vorm uw als bezittelijk voornaamwoord heeft geen taalkundige basis. Het gebruik van zij als pronomen van het enkelvoud en hun als pronomen van het meervoud zou zich zonder twijfel doorzetten als de scholen niet zoveel zouden afwijzen en als 'fout' betitelen.

In gesloten, kleine gemeenschappen is hij voor zij gebleven, omdat men toch wel wist waarnaar men verwees. In mijn eigen, Sittards, dialect kan 'Ich hōp um gezeen', 'ik hem hem gezien' betekenen dat men een jongen of een meisje gezien heeft. 'um' is de oorspronkelijk datievorm voor het mannelijke hij of het onzijdige het. Het geeft dus geenszins aan dat men in Sittard niet het biologisch geslacht van 'het' meisje, 'het' wijf of 'het' mens zou weten.

5. strand

In het Etymologisch Woordenboek noemen Franck-Van Wijk diverse mogelijkheden en kiezen zelf voor een samenhang met 'strooien'. Na hen stelde Lindqvist verwantschap voor met 'rand', wat door Van Haeringen in het Supplement als niet waarschijnlijk wordt afgewezen.

Ik vind de samenhang heel goed mogelijk. Het intensivum s is een heel oud element, dat zowel als suffix, Ned. ja en Eng. yes, als infix, Oudengelse werkwoorden op -s-ian zijn frekwent, ricsian, 'regeren' bij ric, 'rijk, machtig', enz., en als prefix voorkomt. Voor dit laatste vergelijk Ned. walken en zwalken, werven en zwerfen, muil en smoel of meesmuilen, links en slinks, Eng. melt en smelt (bij intensievere hitte), likken en slikken, rekken en strekken, Rijn, (panta rhei) en stroom (met m formans), - Rijn en Waal zijn parallelle benamingen voor 'het bewegende' -, remmen en stremmen, enz. enz. De ontwikkeling van een t tussen de s en de r komt ook in later tijd nog voor, bijv. siroop en stroop. Wanneer we nu strand zien als 'de lange, uitgestrekte rand van de zee', dan komt de intensieve s duidelijk naar voren en is er noch klankwettig noch semantisch enig be-

zwaar tegen het samenbrengen van rand en strand.

De vele uitbreidingen met s zijn nooit in al hun konsekwenties in de verschillende talen nagegaan en het lijkt me een aardig onderwerp voor een scriptie of zelfs een dissertatie voor iemand die belangstelling heeft voor historische taalkunde.